

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ СҮРӨТКЕР – ПСИХОЛОГ

*Үкүбаева Л.Ү. – филология илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз-Түрк «Манас» университети
эл.почта: ukubayeva@mail.ru*

Аннотация: Кыргыз элинин улуу жазуучусу, Кыргыз Эл баатыры Төлөгөн Касымбеков – элине, Ата-Мекенине ат көтөргүс адабий мурасын калтырган жазуучу. Башкасын айтпаганда да анын «Сынган кылыч» романы кыргыз романистикасында профессионал тарыхый романдын көч башында болуусу менен бүгүнкү күнгө чейин элдин колунан түшпөй окулган, элге руханий күлазык берген чыныгы көркөм дөөлөт болуп олтурганы айныксыз чындык. Сүрөткердин калеминен жаралган көркөм образдын ар бири кыргыз коомчулугунун тарыхындагы бир мезгилдин реалдуу облигин азыркы окурманга жеткирип, адамзаттык чалкеш маселелер боюнча акыл калчап, ой жүгүртүүгө чакырык таштайт.

Биз бул чакан макалабызда «Сынган кылыч» романындагы айрым биз образдарга анализ жүргүзүп, жазуучунун психологиялык образ жаратуудагы принциптерине токтолуп, анын бул багыттагы чеберчилигин ачып берүүгө аракеттендик.

Ачык сөздөр: Төлөгөн Касымбеков, «Сынган кылыч», көркөм образ, мүнөз, психологизм, тарых, коом

Киришүү

Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романын изилдөөчүлөр «роман болжол менен он жылга жакын жазылды» (1.243-б) деп айтып, жазып жүрүшөт. Он жылга жакын түйшүк менен жазылган «Сынган кылыч» романынын тарыхый тагдыры да мезгилге жараша татаал болгону бүгүнкү күндө бештен белгилүү. «Роман кыргыз элинин Россияга кошулушунун алдындагы мезгилин тарыхый чындыктары менен көрсөткөн».

«Касымбековдун романы мактоого татыйт» (1,11-б.) деп, чыгарманын көркөм-эстетикалык дараметин жогору баалашкан Азиз Салиев, Кадыркул Даутов, Жээналы Шериевге окшогон адабияттын билермандарына катар эле, романдан кылдан кыйкым тапкандай толгон-токой идеялык-көркөмдүк кемчиликтерди тапкандар да өз учурунда көп болгон. Ал тургай чыгармага, ал аркылуу жазуучуга карата көз караштарын миң өзгөрткөндөр да болбой койгон эмес. Бул туурасында кеңири маалыматты адабиятчы, кашкөй сынчы Кадыркул Даутов «Тарыхый романдын тарыхы» аттуу макаласында кең-кесири баяндап, сындаганы бар (1.276-б.) Кандай болгон күндө да Төлөгөн Касымбековго эбегейсиз чыгармачылык рахат алып келген, андан да кем эмес чыгармачылык түйшүк жараткан жана алардан кем эмес пендечилик азапка салган «Сынган кылыч» мезгил сыноосунан өтүп, түбөлүк жашай турган классикалык чыгарма катарында адабиятыбыздан орун алганына тарых күбө.

«Сынган кылыч» романы-бүгүнкү күндө улуттук адабият таануу илиминде көп изилденген, көркөм адабий сыныбыздын тынымсыз предмети болгон роман. Ал эмес чет элдик окумуштуулардын да кызыгуусун туудуруп, атайын диссертациялык изилдөө жүргүзүүгө татыды. Түрк окумуштуусу Саадеттин Коч белгилүү агайыбыз Салижан Жигитовдун жетекчилиги менен тээ 2003-жылы эле «Төлөгөн Касымбековдун өмүр баяны жана тарыхый романдары» (2.) деген темада кандидаттык диссертациясын коргоп, эмгегин Түркияда жарыялаган. Орто Азия жана Казакстан адабияттарындагы тарыхый романдардын контекстинде Кыргызстандык орус окумуштуусу Б.Толмачев да өз убагында Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романын изилдөөгө алган (3.).

Кийинки жылдары кыргыз адабият таануу илиминде тарыхый романдардын табиятын, жанр катары анын калыптануусуна кызыгуу артканы байкалат. Мына ушул маселенин ажытын ачууда изилдөөчүлөрдүн негизги кароолунда Т.Касымбековдун тарыхый романдары турганы табигый, мыйзамченемдүү көрүнүш болгон. (Мырзахметова Г. «Историческая романистика Толегена Касымбекова и ее место в развитии жанра» (4.), Култаева Ү. «Кыргыз тарыхый романистикасы» (5.).

Жогоруда биз тарабынан аталган жана аталбаган макала, изилдөө эмгектердин дээрлик бардыгында Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын каармандарынын образын түзүп, мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн ачуудагы автордун чеберчилиги боюнча түркүн кызыктуу ойлор, пикирлер айтылган, байкоолор жүргүзүлгөн. Бир караган кишиге бардык нерсе эчак эле айтылып калгандай пикир туулат. Бирок классика, ошон үчүн классика, ал окурманына улам жаңы кырынан ачылып, мезгилдин талаптарына дайыма шайкеш келип, бардык муундун кызыгуусун арттырып турганы турган. Мындагы жашыруун сырлардын бири, менимче эң негизгиси жазуучунун психолог катары каармандарынын реалисттик образын түзүүдөгү жөндөмдүүлүгүндө. Касымбековдун буга чейинки изилдөөчүлөрүнүн ушу маселеге байланыштуу ойлорун, көз караштарына кошумчалап, толуктап, биз бул чакан макалада өз байкоолорубуз менен бөлүшмөкчүбүз.

Негизги бөлүм

«Сынган кылыч» романынын тарыхый тагдыры, андагы сүрөттөлгөн тарыхый чындык менен көркөм чындыктын алака катышы, Шералы, Абил бий сыяктуу каармандарынын тез арада эле эл аралап кетишин, ал турсун «каармандары ылакап атка» көчүп кеткендиктери тууралуу өз убагында эң чоң ынтаа, башкача бир изилдөөчүлүк илхом менен сөз кылган мээнеткеч илимпоз, маркум Кадыркул Даутовдун чыгарма тууралуу агынан жарылып берген бир баасы бүгүн да өз күчүндө экенин эскергим келет. Адабиятчы «Сынган кылыч» алтымышынчы жылдардан экинчи жарымы менен жетимишинчи жылдардын башында кандай кызыгууну туудуруп окулса, азыр да ошондой эле ыкылас жандырып окулуп жатат. Ага ышкы артуу эртең да басаңдабайт, нары улана берет», – деп тээ 1989-жылдары жазган экен («Кыргызстан маданияты», 7-сентябрь, 1989). Андан бери 30 жылдан ашуун мезгил өтүптүр. СССР деген күчтүү держава кулап, адамдардын коомдук-саясий турмушунда зор өзгөрүүлөр болду. Көптөгөн баалуулуктардын наркы-баркы түшкөнсүдү. Бирок мен адабиятчы, окумуштуу катары чоң жоопкерчилик менен айта алам, «Сынган кылычка» Кадыркул агай айткан кызыгуу өчкөн жок, «азыр да ошондой эле ыкылас жандырып» окулуп жатат. Себеби эмнеде? Албетте, бул суроого «мынакей», «мында» деп так кесе эле бир-эки ооз сөз менен жооп бере салыш мүмкүн эмес. Романдын өзү канчалык көп катмарлуу, миң сырдуу болсо, анын жандырмагы, көркөм-эстетикалык ачылыштары да ошондой эле эбегейсиз. Дагы канча мезгилдин муундары бул боюнча баш катыары турган иш.

Канткен менен да, көп сырынын бири Т.Касымбеков психолог-жазуучу болгондугунда болсо керек деп ойлойм. Дегеним, кандай гана көркөм чыгарма болбосун, мейли тарыхыйбы, социалдык-турмуштукпу, философиялыкпы анда сүрөттөлгөн окуя, мезгил ошол реалдуу турмушту жандандырган, бардык окуяны фокусташтырган жандуу каармансыз, окуучуну ой-санаага салган, антипатия-симпатиясын жараткан күчтүү мүнөзсүз дегеле мүмкүн эмес. Бекеринен биз тигил же бул жазуучунун ысымын атаганыбызда биринчи кезекте анын чыгармаларындагы окуялар эмес, андагы каармандар көз алдыбызга тартылып, аларга карата эмоцияларыбызды жаратат. Анын иш-аракети, тиги же бул турмуштук кырдаалдагы ой-туюмдары, алган чечим, жасаган аракеттери өзүнө дароо арбап алат. Бул касиет, айрыкча Т.Касымбековго окшогон залкар сүрөткердин каармандарында орун алган. Мындай күчкө автор каарманын кандайча жеткирет?

Төлөгөн Касымбеков -- өз каарманын тереңден үйрөнүп, анын ар бир жасаган аракетин психологиялык жактан кынтыксыз жараткан сүрөткер. Өз учурунда

Н.Чернышевский «психологиялык анализ чыгармачылык талантка күч берүүчү сапаттардын эң башкыларынын бири» деп эсептеген экен. Бирок да каармандардын иш-аракеттерине психологиялык анализ жүргүзүү ар бир жазуучуда индивидуалдуу стилдик ыкмада жүргүзүлөрүнө көңүл бурган. Мисалы, «бир акынды мүнөздү коюлантай тартуу көбүрөөк кызыктырса, экинчисине мүнөзгө коомдук мамилелердин жана турмуштук кагылышуулардын тийгизген таасири кызыктырат, үчүнчүсүн сезим менен аракет жана башкалардын байланышы өзүнө тарткан» деп айтат (6.422-425-б.). Демек мындан психологиялык анализ жасоонун көп түрдүүлүгү жана ал автордук максатка карата ишке ашары белгилүү болуп турат. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында психологиялык анализдин кайсы түрү, жагдайы колдонулгандыгына кызыгып байкоо жүргүзсөк, бул өзүнчө бир кызыктуу проблема болуп чыкты.

Т.Касымбеков каармандарынын психологиясын ачып берүүдө анын жан дүйнөсүнүн диалектикасын ичтен аңтарып ачып берүүгө, анын ой туюмдарынын, сезим агымынын албуут толкундарына анча кызыга бербегени байкалат. Адатта көркөм чыгармаларда психологиялык анализдин аталган аспекти эң негизги болуп эсептелет да, ал каармандын жан дүйнөсүн аңтарып ачып берүүдө кызмат кылат. Андай болсо, жазуучу каарманынын психологиялык образын түзүүдө эмнеге басым жасайт, көңүлгө кыт куйгандай кынтыксыз элес калтырган образдар кантип жаралган?

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында, менин жеке баамымда каармандардын ички дүйнөсүнө анализ жасоого караганда (албетте, бул стилдик ыкма таптакыр эле жок, кезикпейт дегендикке жатпайт – Л.У.) кырдаалдын ролунун мааниси абдан зор. Чыгармада сүрөттөлгөн ар бир кырдаал каармандын мүнөзүн түзүүдө, анын адамдык психологиясынын ачылышында эң чоң көркөмдүк функцияга ээ. Мисалы, Нүзүптүн образына кайрылалы. Автор Нүзүптүн бала күнүнөн эр жеткенге чейин ичинде жанардай кайнап келген ызасы тууралуу саймедиреп, узун сабак баян кылбайт. Болгону эки, үч жөнөкөй эпизоддо, т.а. эки-үч гана турмуштук курч кырдаал түзүп, анын ички бугун, көздөгөн, көксөгөн максатын окуучусуна так, таасын жеткирип коёт.

Биринчиси – Нүзүптүн түшү. Түш анын азыркы тил менен айтканыбызда өзү тууралуу эл-журтка ачыктаган «пиары». Анын өз түшүн өзү жоруусунда чоң мандем бар, демек ал келечекте атасы жана башка эл башындагылар менен текөөрлөшүү максатында жүргөн адам экенинен кабар берип койду.

Экинчиси – атасы Эсенбайдын 40 байталын сурабай базарга айдатып барып саттырып жиберип бир бодо минип чыкканы. Эки учурда тең автор Нүзүптүн буга чейин ушулар тууралуу ойлоп, план түзүп жүргөндүгү туурасында «лам» дебейт болгону түзүлгөн кырдаал аркылуу ою-планы ачыкталып калат. Атасынын малын сатып жиберүүсү, бир эсе эзелки кегин алуусу болсо, экинчиден эр жетип, өзүнчө чечим кабыл алып калганынын көрсөткүчү. Ал Нүзүп тарабынан атайылап жасалган иш-аракет.

Үчүнчү – кырдаалдык иш-аракети кечип салган атасы өлгөндө өкүрүп түшкөнү! Эмне үчүн ошентти? Көп сөздүүлүккө жол бербеген автор өз каарманында кантсе да ыйман-адептин үрөнү калганын анын күтүүсүз иш-аракетин сүрөттөө менен окуучусунун эсине салгансыйт.

Нүзүп бий акыры өзү көксөгөн бийлигине жетет. Ага Таласта жүргөнүндө Ажыбай датканын эшигинде жүргөн Шералыны табуусу себеп болот. Бухаралыктардан ордону тазалап, ордону ээлөөгө алып баруучу жалгыз жол, Шералыны хан көтөрүп, өзү миңбашы аталыктык милдет алат. Бул иш жүзүндө хандыкка жетти дегендик эле. Шералынын буйругу эки болсо да, Нүзүптүн буйругу эки болбойт. Ошентип дуулдап, айтканы эки болбогон, бийлик кумарында жашоо өткөргөн Нүзүптүн да күнү бүтөр мезгили келет. Жазуучу буга чейинки сюжеттин өнүгүшүндө окуяларда каарманынын мүнөзүн түзүп психологиясын ачууда анын ар кыл кырдаалдардагы иш - аракетин чагылдыруу аркылуу образдын толук жандуулугуна жетишсе, Нүзүптүн башын кесүүгө өкүм келип, ичер суусу

түгөнгөн трагедиялык кырдаалда гана анын ички монологуна эрк берет. «Ал ордого эмне үчүн келди эле? Эмне бүтүрмөкчү эле ...»(7,115)

Бул анын өмүрүндөгү жасаган иштерине эсеп берчү мезгили эле, бул эпизод жазуучунун каарманы Нүзүптүн психологиялык портретине коюлуучу акыркы чекити болчу. Эртеден Нүзүптүн тубаса жөнөкөйлүгүн, намыстуулугун, арамза, митаамдыгы менен көпкө жеткен натурасын автор кандай кырдаалдык окуяларда так таасын ачып келсе, өлүмгө тике караган кезин да ички монологу менен жуурулуштуруп сүрөттөөгө жетишкен.

Т.Касымбеков Мусулманкулдун образын жаратууда да ушул эле стилдик ыкманы, чыгармачылык принцибин колдонгон. Нүзүп өз бийлик кумарына Шералынын жөнсөктүгүн пайдалануу аркылуу жетсе, Мусулманкул Кудаяр ханга кызын алып бере коюп, кимди болсо да кыңк эттирбей башкарууга жетишет. Каармандын мындай иш-аракети анын Нүзүп бийдин ордун ээлеген алгачкы күндөрүндө болсо да жазуучу Мусулманкулдун психологиялык образын түзүүдө анын тигил же бул кырдаалдагы ички ой –туюмун да кеңири колдонгондугун көрөбүз, ага кошумча портреттик штрихтерди да чебер колдонот, «анын кыйды көзү, дайыма ээрдинин катуу кымтылып турушу, кишиге дайым шектенип карашы» окуучуга алдын ала көп нерседен кабар берет. Мусулманкул 9 жыл ордону башкарып, көксөгөн максатынын бийиктигине жеткени менен «ордонун опурталдуу оюну» анын да бийлигинин чегин аныктап салды. Мусулманкулдун жазаланар алдындагы психологиялык түйшөлүүлөрү, кыпчак тукумунун келечегин ойлоп, «тозокту» «тике карап» Нүзүптөн да өткөн мыкаачылык менен өлтүрүлүшү, «ордо оюнунун» апогейине жеткире реалдуу, курч сүрөттөлгөнүнөн көрүнөт

Нүзүп менен Мусулманкул тарыхта жашаган реалдуу каармандар болсо, Т.Касымбековдун «Абил бийи – ойдон чыгарылган персонаж болсо да ошол доордун жүгүн көтөргөн, төгөрөгү төп иштелген образ. Анын айлакерлик, ашкере митаам, ыкчыл, жагымпоздугу менен жазуучу алгач Шералыны хан көтөрүү сценасында окурманын тааныштырат. Шералыны хандыкка көтөрүүдө курмандыкка чалына турган баланын энеси ортого түшүп, нары ыңгайсыз, жылчыксыз абал түзүлүп калганда Абил бий «караңгыдан көз таап, капилеттен сөз таап» өзүнүн Ашыр деген жигитинин башын алдырат. («Сынган кылыч» 59-64-бб.). Бул кырдаалдык окуядан анын күткөн эсеби бар болгон, ал кантсе да Нүзүп бийдин көзүнө урунуу, ал аркылуу көздөгөнүнүн төтө жолуна түшүү. Абилдин бул аракети өз максатына жеткенин жазуучу окуялардын андан кийинки өнүгүшүндө тастыктайт.

Абил бийдин куулук, митайымдык иштери чыгармада абдан көп учурларда автор тарабынан түз да, кыйыр да динамикалык түрдө андан ары дагы тереңдетилет. Айрым учурларын гана эскерели: эң таасирдүү, Абил бийдин айлакерлигин чагылдырган учур, ал өзүн оору деп элге жайып, Бекназарлардын тамырын жүзмө-жүз тартып көрүш үчүн аларды өзүнө чакыртып алганы. Аты-жыты маанилүү болбогон уруулашы Жаманкулдун ашын өткөрүүнү акылдашып, ал аш аркылуу элди өзүнө тартууну көздөгөнү. Эң башкысы Жаманкулдун ашында эр сайышта Бекназардын башынын кыйылышына жетишүү. Мындай амалкөйлүк Абил бийдин табиятынын негизи. Буларга кошумча Сарыбай менен Сүйүмкандын перзенти Кундузду өз кызыкчылыгынын курмандыгы кылып ордого тартууга жеткиришинен көрүнөт.

Абил бий-- ойдон чыгарылган каарман болгондугуна карабастан романдагы эң бир терең ачылган образ. Адабиятчы К.Даутов сергек белгилегендей: «Абил бийди Абил бий кылган баарыдан мурда ич дүйнөсүнүн өзгөчөлүгү, кайталангыс сапат белгилери, пейил-кутунан тартып, сүйлөө кол жаңсоо манерасына чейин башкалардан кескин бөлүнөт» (1,334-б.). Ал эми бири-биринен кескин өзгөчөлөнгөн образды түзүү, анын чындыгына окуучусун жипсиз байлап ишендирүү Т.Касымбековго окшогон таланттуу-психолог, тарыхчы жазуучунун гана үлүшүнө туура келери далилдөөсүз чындык эмеспи.

Жыйынтык

Бардык эле жазуучулардай Т.Касымбековдун чыгармачылык өнөрканасы окурманды мезгилдердин өтүшү менен өзүнө кызыктырган феномен. Анын «Сынган кылычындагы» 500гө чамалаган (изилдөөчүлөрдүн эсебинде) көркөм образдарды түзүүдөгү автордун изденүүсү жетекчиликке алган көркөм-эстетикалык принциптери алардын жемиши, ийгилик-кемчиликтери менин жеке көз карашымда али да дың бойдон калууда. «Сынган кылычтын» каармандарынын бир даарында психологиялык образы тигил же бул турмуштук кырдаалдарда, көпчүлүгүндө дегеле ойго келбес жерден, ойго келбес жоруктар (поступок) жасашкандары менен жаралат. Ага чейинки ой-тилеги өзүндө гана бекем катылуу болот да, курч экстремалдык кырдаал аны тышка алып чыгат. Ал эми башка бир учурда каармандын тышкы дүйнөсү ички дүйнөсүнүн буктурмасынын гармониясында сүрөттөлөт. Эки учурда тең каармандын портреттери, ички-тышкы кептери, символдор ж.б. көркөм каражаттар менен толукталып, коюланып тартылат.

Биз бул чакан макалабызда анын айрым бир учурлары боюнча үстүртөн, азыноолак кана кеп кылган болдук. Келечекте, илимге сапар алган жаштар ушул маселеге көңүл бөлүп, кунт коюп, тыкыр изилдөөгө алышса, жазуучунун талант берекесинин эчендеген жөнөкөй көзгө көрүнбөгөн сыйкыры ачыларына терең ишенимдемин.

Колдонулган адабияттар:

1. Рухту көтөргөн улуу сөз – Б.,2000,243-б.
2. Саадегтин Коч Төлөгөн Касымбековлун өмүр баяны жана тарыхый романдары. Автореферат канд.дисс. – Б.,2003
3. Толмачев Б. Исторический роман в советской литературе. Средней Азии и Казахстана: Автореферат докт.дисс. – Б.,1994
4. Мурзахмедова Г. Историческая романистика Толегена Касымбекова и ее место в развитии жанра. Авторев.дисс. докт..фил.наук. – Б., 2010.
5. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романистикасы – Б.,2008
6. Чернышевский Н.Г. Пол. Собр.соч. т.3. – М.:Гослитиздат,1947
7. Касымбеков Т.Сынган кылыч. – Б.,1971.